

עשר המכות - שליטת ד' בכל מערכות הטבע

הקדמה

כאמור במאמר הקודם כתב בספר "אלה המצוות": "וכל המכות יוכיחו, בכל מעשה שמים וארץ, ימים וכל אשר בהם, ששינו את תפקידם בגזרת יוצרם, שהוא עשאו ויכוננם על תנאי זה, וכיון שהוא המחדש בכל יום תמיד מעשה בראשית, הוא ודאי קדמון לו". מפרשים רבים התייחסו בצורה יותר מפורטת למקום פגיעת המכות, ומתוך כך הדגישו יותר שמעשה המכות אנו למדים על יכולתו וכוחו הבלתי מוגבלים של הקב"ה.

א. הסבר החזקוני

כתב החזקוני (יב, כט): "יש מפרשים בארבע תולדות העולם הוכו מצרים: **מים, רוח, אש עפר**. בשתים הראשונות: דם, צפרדע - **במים**. בשתים שניות: כנים ערוב - **בעפר**, כדכתיב: 'תוצא הארץ נפש חיה' (בראשית א, כד). בשתים שלישיות: דבר ושחין - דבר על ידי אויר רע בא, היינו **רוח**, שחין מפיה כבשן **האש** בא. בשתים רביעיות: ברד ארבה - **ברוח**, הברד בא מרוח סערה שהוא מביאו, וכן הארבה הרוח מביאתו. והשתים חמישיות במכת מעשה שמים, שהוא **אש**, כגון החשך שהמאורות מנעו אורם על ארץ מצרים, ומכת בכורים מלאך ירד מן השמים להורגם. נמצא שהוכו **במים ורוח ואש ועפר**".

יש להעיר שהחזקוני בדבריו "ומכת בכורים מלאך ירד מן השמים להורגם" נקט לכאורה שלא כפי שנאמר בהגדה של פסח: "ועברתי בארץ מצרים - **אני ולא מלאך**"!

אכן החזקוני על הפסוק "ולא יתן המשחית" (יב, כג) ביאר את דברי ההגדה לשיטתו: "ומה שאמרו רבותינו 'ועברתי בארץ מצרים - אני ולא מלאך', היינו **שלא ישלח מלאך במקומו, אלא הוא בעצמו בכבודו ירד למצרים, ועמו מלאכי משחית להשחיתם**".

ב. הסבר הראב"ע

גם הראב"ע (שמות ט, א) כתב בדומה להסבר החזקוני¹ לגבי חמש המכות הראשונות, אך הוא הסביר אחרת את המכות הנוספות: "אמר רבי יהודה הלוי: שתיים מכות היו **במים**: האחת שהתאדמו ומתה הדגה, והשנית שעלו הצפרדעים מהם.

ובארץ שתיים: אחת מהכנים, והשנית מהערוב, והן חיות מעורבות, וכתוב: 'תוצא הארץ נפש חייה' (בראשית א, כד).

ושתים **באוויר**, כי הדבר איננו רק חם או קר, משונה מן המנהג, וברגע אחד מתים אין להם מספר, בעבור כי רוח כל החיים שהיא בלב, תלויה באוויר. והשנית, מכת שחין, כי הכתוב יקרא הרקיע אשר על ראשם שמים.

והמכה השביעית מעורבת **מגלגל הסערה ומגלגל האש**, וכן כתוב: 'ואש מתלקחת בתוך הברד' (ט, כד).

והשמינית מכת הארבה, שבאה מרחוק על ידי הרוח.

והתשיעית היתה מכה נפלאה, שנעדר **אור שני המאורות והכוכבים** מארץ מצרים. ועשירית: רדת המשחית **מגלגלי הכבוד** להרוג הבכורים".

הראב"ע פירט יותר, שהמכות היו לא רק במים ובעפר, ברוח ובאש, כפי שכתב החזקוני, אלא חילק בין המכות שהיו באוויר בלא רוח - הדבר והשחין, לבין המכה שהיתה ברוח - הארבה, וציין שמכת הברד היתה מורכבת מגלגל הסערה, שכנראה הכוונה לרוח, אך רוח מיוחדת, רוח סערה, ומגלגל האש, ועוד הדגיש שמכת החשך היתה בהעדר אור שני המאורות הגדולים והכוכבים².

יש להעיר שגם הראב"ע באומרו: "ועשירית: רדת המשחית **מגלגלי הכבוד להרוג הבכורים**", נקט לכאורה שלא כפי שנאמר בהגדה של פסח: "ועברתי בארץ מצרים - **אני ולא מלאך**!"

אכן על הפסוק "ועברתי בארץ מצרים" (לקמן יב, יב) כתב הראב"ע: "ועברתי בארץ מצרים - כי כח ד' וגבורותיו הם העוברים, כאילו ד' עובר". ונראה שהוא אינו מפרש כמו שהסבירה ההגדה.

¹ אמנם הראב"ע קדם לחזקוני, אך דברי החזקוני הוקדמו, כיון שהם יותר פשוטים, כפי שיבואר בסמוך.

² ועיין גם בדברי הראב"ע בשמות ח, יב, שם ציין רק את המים, העפר והרוח, אך שם התייחס לענין מכיוון אחר.

ג. הסבר "הכוזרי"

ספר "הכוזרי", בתארו את עשר המכות (במאמר ראשון סימן פג), גם כן פירט את מקום המכות, וכך תירגם את דבריו ר' יהודה אבן תבון³: "ולא יכול (פרעה)... למנוע עצמו מעשר מכות אשר חלו במצרים **במימיהם, ובארצם, ובאזורים, ובצמחיהם, ובבהמתם, ובגופם, ובנפשותם**, שמת מהם ברגע אחד, בחצות לילה, כל בכור בבתיהם, ואין בית אשר אין שם מת".

"הכוזרי" הדגיש את שלטונו הבלתי מוגבל של הקב"ה, שמקיף את כל מרכיבי הטבע על כל דרגותיהם, מהדומם למרכיביו השונים - מים, אדמה ואויר, דרך הצומח והחי, ועד האדם בגופו ובנפשו. וכן כתב ה"אוצר נחמד" שם: "הרי שהיו המכות בכל חלקי הנבראים שבעולם, למען ידע כי לדי הארץ ומלואה, והוא המשגיח בכל חלק ובכל פרט, מקטן ועד גדול שבנבראים"⁴. יש לציין שיש הבדל בין התרגומים השונים, ועיין על כך במאמר הבא.

ד. הסבר "אור החיים" הקדוש

"אור החיים" הקדוש (שמות כ, ב) גם כן התייחס למקום פגיעת המכות, והוסיף על הנאמר במפרשים הקודמים: "דע כי באמצעות יציאת מצרים הוכחשו **כל הדוברים שקר שיש חס ושלוש אמונה זולתו**:

כי הוכחשו **המאורות** כי לא אלהים המה, בהחשיך ד' מאורם.

הוכחשו **הימים**, כי ד' עשה בהם אותות והפכם לדם.

הוכחשה **הארץ**, בהכותה ד' ותשרץ שרצים רעים.

הוכחשו **בעלי חיים**, שאין בהם **ובמזלם** חוזק.

הוכחשו **כל אלוהות**, בעשות ד' בהם שפטים.

הרי כי ד' הוא אדון כל הווה, ושולט על הווה ומכחידו, וגוזר על אין ויהיה,

כאשר עיני כל ישראל רואות".

ה. הסבר המהר"ל

הסבר מפורט כתב המהר"ל בספר "גבורות ד'" (פרק ל"ד עמוד קכח), ובו גם הסביר מדוע באו המכות **דווקא בסדר זה**: "באו המכות דווקא בסדר הזה ולא בסדר אחר, כי כאשר פרעה לא היה מאמין בו יתברך, וכמו שאמר: 'מי ד' אשר

³ דפוס גאלדמאן, ווארשא תר"מ.

⁴ עיין גם בספר "הכוזרי המפורש" (הרב מרדכי גניזי, הוצאת אברהם ציוני, תל אביב, תשכ"ט) שכתב: "ואחר כך באו על מצרים עשר מכות, **שבהן הוכו כל מערכות הטבע**: המים, הארץ, האויר, הצמחיה, הבהמות, והאדם בגופו ובנפשו".

אשמע בקולו, לא ידעתי את ד' (שמות ה, ב), כל המכות באו עליו כדי להודיע שמו למצרים, כדכתיב: 'וידעו מצרים כי אני ד' (שמות ז, ה), לכך באו המכות בענין זה. תחילה הודיע לו כי הוא יתברך המושל בעולם, **והתחיל במים** שהוא היאור, לפי שרצה להתחיל בדבר שהוא תחת הארץ לגמרי, שהמים הם תחתונים מן הארץ, דכתיב: 'אשר במים מתחת לארץ' (שמות כ, ד), וכתוב: 'כי הוא על ימים יסדה' (תהלים כד, ב), והראה לפרעה שהוא יתברך מושל על זה, ולכך נלקה היאור.

וכאשר לא שב מפני שהיה סובר שמא אין ממשלתו רק בתחתון התחתונים, הביא עליהם **הצפרדעים**, הם הנבראים שהם דרים במים, והם יותר במעלה מן המים עצמם, כי המים מקום לנבראים שהם בתוכו, ולכן המים הם יותר תחתונים לנבראים שהם בתוך המים, והצפרדעים יותר עליון.

ועדיין היה אומר שמא אין ממשלתו יותר עוד, נלקה העפר להיות **כנים**, וזה בארץ, כדכתיב: 'יִהְיֶה עַתָּה אֶת עַפְרָא אֶרֶץ, וְהָיָה לְכֶנֶס' (שמות ח, יב).

ואחר כך הביא עליהם **הערוב**, והם הנבראים השוכנים על הארץ. כמו שהכה המים, ואחר כך הנבראים הדרים במים, כך מתחילה הכה העפר, ואחר כך הכה הדרים עליה, והם הערוב, שהם חיות דורסות, והם דרים על הארץ.

ואחר כך כאשר לא חזר, הביא **הדבר**, שהוא עיפוש האויר, שהוא יותר למעלה, באויר הארץ.

ואחר כך הביא עליהם **השחין**, שהוא מכת האש, אשר למעלה מן האויר, כי השחין הוא מלשון חמימות הנעשה על ידי אש.

ברד הוא עוד יותר במעלה, לפי שהוא מן השמים.

אמנם **הארבה** הוא יותר עליון, לפי שהארבה הוא עוף, והוא יעופף על פני רקיע השמים.

ואחר כך החושך במאורות, שהם בשמי השמים העליונים.

ואחר כך מכת בכורות, מכה בנשמת האדם, שהוא דבר רוחני, וזה יותר עליון, כי המאורות הם גשמיים, אבל הנשמה היא רוחנית".

לפי המהר"ל בכל מכה התחדש ענין נוסף, והמכות באו בסדר עולה מלמטה למעלה.

ו. הסבר ה"חיי עולם"

הסבר מפורט במיוחד כתב הגאון רבי ישראל יעקב קנייבסקי (המכונה "הסטייפילר") בספרו "חיי עולם"⁵ פרק ט"ו:

"במכת דם ראו שהשם יתברך שליט על **המים**.
במכת צפרדע ראו שהשם יתברך שליט על **בריות שבמים**.
במכת כנים ראו שהשם יתברך שליט על **האדמה והבריות המתהוות ממנה**, כי עפר הארץ נהפך והיה לכנים, ופגעו רק במצרים ולא בישראל.
במכת ערוב ראו שהשם יתברך שליט על **חיות הארץ**.
במכת דבר ראו שהשם יתברך שליט על **חיי בעלי החיים**: נגזר על מקנה מצרים שימותו - מתו, וממקנה בני ישראל לא מת אחד.
במכת שחין ראו **שבריאות האדם ותחלואיו** הכל ביד השם יתברך: נגזר שילקו מצרים בשחין - לקו, ובבני ישראל לא פגע השחין, כי הכל בגזירתו יתברך שמו.
במכת ברד ראו שהשם יתברך הוא **השולח עננים** להמטיר על הארץ, ובגזרתו נהפכים לברד, וראו **שהאש והמים עשו שלום** לקיים גזירתו יתברך.
במכת ארבה ראו שהשם יתברך שליט על **הבריות המעופפות**, שכולם עושים רצונו יתברך שמו וגזירתו: נגזר שיבואו בהמוניהם להשחית את מצרים - באו, ולגושן מקום מושב בני ישראל לא העיזו אף אחד לבוא. את הגבול שמרו כולם, כי כן פקד בורא עולם, יתברך שמו. מלבד זאת ראו גם כן שהשם יתברך שליט על **הרוח**, כי הארבה בא ברוח קדים עזה, וכשהעתיר משה רבנו להסירו נעתק והלך על ידי רוח ים חזק מאד.
במכת חושך ראו שהבורא יתברך הוא **המאיר לארץ**. בגזירתו יתברך שמו המאורות מאירים, ובגזירתו יתברך שמו לא יאירו וימש חושך.
במכת בכורות ראו שהשם יתברך שליט על **חיי האדם**: בכורות מצרים מתו כולם בשעה אחת, כמו שהתרה משה רבנו בשם ד', ובכורי ישראל חיו"⁶.

דברי ה"חיי עולם" יש שני חידושים לעומת רוב המפרשים הקודמים:

- א. בכל מכה התחדש ענין נוסף (בדומה למהר"ל).
- ב. עניני בעלי החיים מחולקים לחמישה סוגים שונים: חיות שבמים, חיות שנוצרות מהארץ, חיות שבארץ, חיי בעלי החיים, חיות מעופפות.

⁵ בני ברק תשל"ג.

⁶ דברי ה"חיי עולם" נערכו כאן מחדש, לפי סדר המכות, ולא לפי הסדר שנכתבו שם (ועיין במאמר הקודם בהערה 13 סעיף ב).

סיכום

- א.** החזקוני והראב"ע הראו כיצד בעשר המכות הכה ד' את כל היסודות: אש, רוח, מים ועפר.
- ב.** הראב"ע פירט את יסוד הרוח לשלושה: אויר בלא רוח, רוח, ורוח סערה. כמו כן הוא הדגיש שמכת החשך היתה בהעדר האור של המאורות והכוכבים.
- ג.** "הכוזרי" הדגיש את שלטונו הבלתי מוגבל של הקב"ה, שמקיף את כל מרכיבי הטבע על כל דרגותיהם, מהדומם למרכיביו השונים - מים, אדמה ואויר, דרך הצומח והחי, ועד האדם בגופו ובנפשו.
- ד.** "אור החיים" הקדוש הדגיש שבעשר המכות הוכחשו כל הדוברים שקר שיש חס ושלום אמונה זולתו: המאורות, הימים, הארץ, בעלי חיים, וכל אלוהות.
- ה.** המהר"ל הדגיש שבכל מכה התחדש ענין נוסף, והמכות באו בסדר עולה מלמטה למעלה.
- ו.** גם ה"חיי עולם" הדגיש שבכל מכה התחדש ענין נוסף. וכן חילק את בעלי החיים לחמישה סוגים שונים: חיות שבמים, חיות שנוצרות מהארץ, חיות שבארץ, חיי בעלי החיים, חיות מעופפות.

סיום

הגמרא במסכת גיטין (נו ע"ב) מספרת על טיטוס הרשע, שאחרי ששדד את כלי בית המקדש ולקחם עמו בספינה "עמד עליו נחשול שבים לטובעו, אמר: כמדומה אני שאלהיהם של אלו אין גבורתו אלא במים: בא פרעה - טבעו במים, בא סיסרא - טבעו במים, אף הוא עומד עלי לטובעני במים, אם גבור הוא - יעלה ליבשה ויעשה עמי מלחמה!

יצתה בת קול ואמרה לו: רשע בן רשע, בן בנו של עשו הרשע, בריה קלה יש לי בעולמי, ויתוש שמה... עֲלָה ליבשה, ותעשה עמה מלחמה.

עֲלָה ליבשה, בא יתוש ונכנס בחוטמו, וניקר במוחו שבע שנים.

יומא חד הוה קא חליף אבבא דבי נפחא [יום אחד עבר על פתח בית הנפח], שמע קל ארזפתא [רש"י: ארזפתא - קורנס] - אישתיק [רש"י: אישתיק - אותו יתוש מלנקר, מפני קול הקורנס].

אמר: איכא תקנתא [יש תקנה: לשמוע את הלמות הקורנס של הנפח].

כל יומא מייתו נפחא ומחו קמיה [הביאו נפח שידפוק לפניו בקורנס]... עד תלתין יומין עבד הכי [עד שלושים יום עשה כן], מכאן ואילך כיון דדש דש. [רש"י: כיון דדש דש - משהרגיל היתוש ולמד בקול הקורנס, הכיר בו, ולא הניח ניקורו].

תניא : אמר רבי פנחס בן ערובא : אני הייתי בין גדולי רומי, וכשמת פצעו את מוחו, ומצאו בו כצפור דרוור, משקל שני סלעים. במתניתא תנא : כגוזל בן שנה, משקל שני ליטרין. אמר אביי : נקטינן : פיו של נחושת, וצפורניו של ברזל".

את השטות הזו, כאילו ד' שולט רק באחד המרכיבים שבמציאות, ח"ו, מצאנו לא רק אצל טיטוס הרשע, שהחריב את בית המקדש השני, אלא כבר אצל עובדי האלילים הקדמונים בזמן בית המקדש הראשון, שכך נאמר בספר מלכים (א כ, כג) : "ועבדי מלך ארם אמרו אליו : אלהי הרים אלהיהם, על כן חִזְקוּ מִמֶּנּוּ, וְאוֹלַם נִלְחַם אִתָּם בְּמִישׁוֹר, אִם לֹא נִחָזֵק מֵהֶם".

על כך נאמר שם בהמשך : "ויגש איש האלקים ויאמר אל מלך ישראל, ויאמר : כה אמר ד' : יען אשר אמרו ארם : 'אלהי הרים ד' ולא אלהי עמקים הוא', ונתתי את כל ההמון הגדול הזה בידך, וידעתם כי אני ד'. ויחננו אלה נכח אלה שבעת ימים, ויהי ביום השביעי ותקרב המלחמה, ויכו בני ישראל את ארם מאה אלף רגלי ביום אחד. וינסו הנותרים אפקה אל העיר, ונתפל החומה על עשרים ושבעה אלף איש הנותרים, ובן הדד נס, ויבא אל העיר חֶדֶר בְּחֶדֶר" (כח-ל). כדי להוציא מלבם של אנשים את כל השטויות האלו, גילה ד' את כוחו, את גבורתו ואת יכולתו לשנות את כל מרכיבי הטבע, כדי ללמדנו, וללמד את כל העולם כולו : "וידעתם כי אני ד'".⁷

⁷ עיין גם ברש"י בראשית יט, כד, שהובא במאמר הקודם בהערה 7, ובדברי הפלשתים כאשר הביאו את ארון הברית אל המלחמה : "אוי לנו, מי יצילנו מיד האלקים האדירים האלה. אלה הם האלקים המכים את מצרים בכל מכה במדבר" (שמואל א ד, ח). וביאר שם המלבי"ם : "אלה הם - רצונם לומר : הלא גבורתו נודעת מכבר מימי קדם. ואי אפשר לאמר שהוא כח מוגבל רק על דבר אחד, למשל להכות בדבר, או במים, לא לנצח במלחמה, שהלא הכה [את מצרים] בכל מיני מכה. וכן אי אפשר לאמר שמושל רק בארץ מיוחדת, בארץ מצרים, לא בפלשתים, שהלא הכה את מצרים וגם במדבר, הרי מושל על הישוב ועל המדבר, שהם מקומות שונים".